

Eindredactie

Thomas Ducheyne, Dirk Van Regenmortel, Joris Gansemans

Procesbegeleiding

Hans Bruyninckx (HIVA), Kris Bachus (HIVA)

Coördinatieteam

Hans Bruyninckx (HIVA), Thomas Ducheyne (VODO), Geert Fremout (VODO), David Michiels (BBL), Dirk Van Regenmortel (BBL)

Onderzoeksbijdragen

Ivo Aerts (Ecolife), Hans Bruyninckx (HIVA), Nicolas De Baere (VODO), Dorien Depraeter (VIBE), Thomas Ducheyne (VODO), Erik Grietens (BBL), Jos Gysels (Natuurpunt), Sofie Hoste (VELT), Sabien Leemans (WWF), David Michiels (BBL), Ingrid Pauwels (Ecolife), Peter Thoelen (VIBE), Steven Vanholme (Natuurpunt), Tamara Verduyssen (CVN), Jan Verschooren (BBL), Tjil Wymeersch (CVN)

Ngo-stuurgroep

Relinde Baeten (VELT), Veerle Dossche (WWF), Geert Fremout (VODO), Jos Gysels (Natuurpunt), Danny Jacobs (BBL), Ingrid Pauwels (Ecolife), Leida Rijnhout (VODO), Mieke Schauvliege (VELT), Paul Stryckers (CVN), Peter Thoelen (VIBE), Dirk Van Regenmortel (BBL), Guido Van Steenberghe (CVN)

Opmaak

Aanzet cvba

Gedrukt bij

Druk in de Weer, op Cyclus Print

Dit onderzoek kwam tot stand met de steun van minister van Leefmilieu Vera Dua.

INLEIDING

Deze brochure is een beknopte weergave van twee onderzoeken die gevoerd werden in opdracht van Vlaams minister van Leefmilieu Vera Dua. Vertrekpunt was de nieuwe samenwerkingsovereenkomst tussen het Vlaamse Gewest en de gemeenten en provincies. Doel van deze onderzoeken was de huidige en toekomstige rol van de milieu-ngo's in een duurzaam lokaal milieubeleid te onderzoeken. Tijdens de zes maanden van dit onderzoeksproject hebben een aantal ngo's intens samengewerkt, m.n. VODO, VIBE, VELT, Ecolife, WWF, CVN en Natuurpunt en BBL.

Op zowat alle beleidsniveaus wordt een ruimere inbreng van verschillende segmenten van burgers, verenigingen, het middenveld voorgesteld als een essentieel deel van politieke vernieuwing. De actieve betrokkenheid van de civiele maatschappij, o.a. via ngo's, voor de inbreng van nieuwe ideeën, ervaring en expertise en moedigt het de ontwikkeling van alternatieve oplossingen aan. Op deze manier wordt ook de kennis van de traditionele beslissingnemers uitgebreid. Participatie biedt mogelijkheden tot samenwerking en coördinatie tussen de overheid en de civiele maatschappij, wat het onderling vertrouwen vergroot en langdurige samenwerkingsverbanden tot gevolg kan hebben.

De nieuwe samenwerkingsovereenkomst past binnen dit beleidsdiscours. In die zin is dit onderzoek een bijdrage aan beleidsvernieuwing. Alhoewel het natuurlijk de omzetting naar de praktijk zal zijn die een beoordeling van deze vernieuwing zal toelaten, worden in dit rapport een aantal inzichten en instrumenten aangereikt zowel voor de overheid als het middenveld.

Prof. Hans Bruyninckx, HIVA – KULEUVEN

EEN NGO-VISIE

In Europa zijn er momenteel meer dan 1500 gemeenten met een Lokale Agenda 21 aan de slag. Hoewel de invulling en de impact ervan duidelijk verschilt van land tot land, van regio tot regio en van stad tot stad, is er één constante merkbaar: op de plaatsen waar Lokale Agenda 21 werkelijk doorgebroken is, stelt men niet alleen vast dat ngo's in ruime mate betrokken bij het lokaal duurzaamheidsbeleid, maar vooral ook dat er vanuit de overheid steeds voldoende middelen worden vrijgemaakt om op een ernstige manier het programma uit te werken. Met de nieuwe aanpak van het milieuconvenant in de richting van een duurzaam lokaal beleid lijken een aantal van de noodzakelijke voorwaarden voor een doorbraak van LA 21 in Vlaanderen te zijn gecreëerd. Een belangrijk aspect bij een duurzaam lokaal beleid is de samenwerking tussen verschillende actoren. De samenwerkingsovereenkomst "milieu als opstap naar duurzame ontwikkeling" tussen Vlaams Gewest, provincies en gemeenten stimuleert nieuwe vormen van samenwerking rond beleidsplanning, -uitwerking en -evaluatie. Ook binnen de verschillende inhoudelijke clusters wordt aandacht gevraagd voor samenwerking met doelgroepen bij de uitwerking van plannen en acties.

De ngo's dringen reeds langer aan op zulke nieuwe vormen van samenwerking met de overheid. Deze samenwerkingsverbanden houden niet alleen een vorm van erkenning in van het potentieel binnen de zogenaamde civiele maatschappij, maar schakelen haar meteen ook actief in in het proces. Vanuit hun specifieke eigenheid kunnen de ngo's daarbij optreden als waakhond (signaalfunctie), bij de formulering van beleidsadviezen, als begeleider van projecten, als leverancier van (ervarings)deskundigheid, omwille van hun netwerk- of laboratoriumfunctie en hun mogelijkheid om een tegengewicht te vormen tegen (vooral eenzijdig economische of politieke) machten in onze samenleving... Dit alles kan echter enkel goede resultaten opleveren indien er voldoende kansen geboden worden aan sterke initiatieven van burgers - individueel of verenigd.

DUURZAAM LOKAAL MILIEUBELEID VANDAAG...

In een eerste deel van het onderzoek werden een aantal lokale besturen bevroegd via een enquête, diepte-interviews en rondetafelgesprekken. De perceptie van de meeste gemeenten en provincies is dat ze rond duurzaam lokaal milieubeleid reeds heel wat doen: bijna 80% beweert zelfs geregeld of zeer vaak rond dit thema te werken.

We vroegen eerst naar het *soort activiteiten* dat lokale besturen ontwikkelen. In volgorde van belangrijkheid krijgen we dan volgend lijstje: informatieverspreiding, planning, verstrekken van subsidies en vorming. Planning vooral in thema's waar ze verplicht werd opgelegd door de overheid en duidelijk minder waar het een optie is. Wanneer we de activiteiten thematisch bekijken, merken we dat het thema afval zeer sterk uitgebouwd is, gevolgd door rationeel energiegebruik, het beheer van groene ruimte en integraal waterbeheer. De gemeenten besteden opvallend veel aandacht aan de doelgroepen gezinnen, scholen, eigen personeel en verenigingen. Minder aandacht gaat er naar de meer economische doelgroepen: bedrijven, middenstand, landbouw, bouwsector, toerisme, ... De activiteiten worden vooral in *eigen beheer* gevoerd. Indien er ondersteuning is, komt deze vooral van de provincies voor vorming en planning, van intercommunales voor beleid m.b.t. afval en energie en van consultants voor vorming, opmaak van beleidsplannen en de thema's mobiliteit en infrastructuur.

We peilden ook naar *mogelijke hinderpalen* voor een duurzaam lokaal beleid. Een opvallende vaststelling is dat de lokale besturen de administratieve verplichtingen en procedures als de belangrijkste hinderpaal ervoeren. Andere belemmeringen zijn het gebrek aan financiële en personele middelen. Ook het gebrek aan kennis m.b.t. projectmatig werken en van concrete voorbeeldprojecten, valt op. Deze redenen spelen bij ongeveer 30% van de besturen. Verder zal blijken dat deze laatste enkele van de elementen zijn waar ngo's een significante bijdrage kunnen leveren in het kader van een duurzaam lokaal beleid.

Met welke partners wordt er samengewerkt? Ongeveer 46% van de gemeenten en provincies zegt reeds met ngo's samengewerkt te hebben. Dat is minder dan de samenwerking met intercommunales, de provincies en het Vlaamse Gewest die elk voor ongeveer 80% van de gemeenten partner zijn geweest. Toch blijft het een behoorlijke score. Opmerkelijk is dat gemeenten relatief weinig met andere gemeenten samenwerken. Het lijkt in ieder geval een uitdaging om de relatief geringe ervaring die er in Vlaanderen op het gemeentelijk vlak is rond een aantal thema's beter te benutten. Stimulansen in dit verband kunnen vanuit de ngo-sector komen. Een analyse van de verschillende ngo's waarmee gemeenten en provincies hebben samengewerkt levert het volgende lijstje op: BBL, Dialoog, VELT en vodo worden het meest en in ongeveer gelijke mate ver-

meld. In tweede instantie komen Natuurpunt, wwf en vIBE. Andere ngo's worden slechts 1 of 2 maal vernoemd door de respondenten. Op de vraag *hoe de ngo's werden ingeschakeld* bij duurzaam lokaal beleid waren de antwoorden vooral: inhoudelijk en vormend. Ongeveer 57% van de gemeenten en provincies is *zeer* tevreden over de inbreng van ngo's en iets meer dan 7 op 10 is gewoon tevreden. Slechts 1 respondent zegt ontevreden te zijn over de samenwerking. We stellen algemeen dus vast dat er een zekere traditie van samenwerking is tussen gemeenten en ngo's.

We peilden eveneens naar de *verwachtingen* van gedecentraliseerde besturen m.b.t. tot een mogelijke *ngo-ondersteuningsstructuur of ngo-netwerk* rond duurzaam lokaal beleid. 80% van de respondenten gaf te kennen gebruik te willen maken van zo'n structuur. De meerwaarde die van zo'n netwerk kan komen, situeert zich vooral op volgende punten: de overdracht van knowhow rond specifieke clusters, voorbeeldprojecten en de capaciteit voor campagnes en sensibilisatie. Opvallend is dat 6 op 10 besturen ngo's zien als een goede bron voor voorbeeldprojecten en inhoudelijke kennisoverdracht. Verder valt op te merken dat slechts 1 bestuur op 5 ngo's ziet als een soort tussenweg om het draagvlak voor lokaal duurzaam beleid te toetsen. Dit is opvallend omdat het beleidsdiscours ten voordele van een grotere ngo-betrokkenheid in belangrijke mate

geënt is op het argument dat ngo's bijdragen aan een beter maatschappelijke inbedding van acties en dus draagvlakversterkend zijn.

Op de vraag of gedecentraliseerde besturen een ngo-netwerk ook zouden willen ondersteunen blijkt zeer duidelijk dat dit het geval is: maar liefst 82% antwoordt "ja". Heel wat besturen willen ondersteuning geven door informatie-uitwisseling, organisatorische en logistieke ondersteuning, maar – en dit is algemeen geldend – niet financieel. Het lijkt dus aangewezen om een vorm van beloningsbeleid te voeren voor een samenwerking met ngo's. Enkele scenario's hiervoor vindt u in het laatste deel van deze brochure.

In een tweede fase van het onderzoek hebben medewerkers uit de verschillende ngo's een aantal personen geïnterviewd die vanuit hun praktijkervaring ideeën en visies op een samenwerking met ngo's naar voor hebben gebracht. Algemeen stellen heel wat geïnterviewden – zowel uit de besturen als uit andere middens – vast dat gemeenten in het algemeen geen sterke basis hebben voor het voeren van een gedegen lokaal milieuduurzaam ontwikkelingsbeleid. Het ontbreekt daarvoor vaak aan voldoende kennis, tijd, personeel en middelen. Men erkent dat de gemeente daar zelf een belangrijke verantwoordelijkheid in heeft. Er worden vaak andere prioriteiten gelegd.

Hetzelfde geldt voor het Vlaams Gewest. Ook daar zijn de middelen die bijvoorbeeld in de samenwerkingsovereenkomst staan erg beperkt in verhouding tot de doelstellingen. Men ziet op dat vlak wel een mogelijke meerwaarde voor samenwerking met ngo's. Zij hebben specifieke kennis in huis die vaak niet aanwezig is op de gemeente. Verder kan door samenwerking met ngo's een vrijwilligerspotentieel aangeboord worden dat nooit door een gemeente kan bereikt worden. Ook dat biedt perspectieven voor een gemeente.

Men stelt vast dat duurzaamheidsambtenaren er dikwijls wat geïsoleerd voorstaan en bovendien weinig beschikken over inhoudelijke en methodologische ondersteuning. Vanuit de ngo-sfeer zou hier een belangrijke input kunnen komen omdat daar wellicht de grootste expertise aanwezig is. De geïnterviewden lieten herhaaldelijk weten dat ngo's een belangrijke zweepfunctie kunnen vervullen via inhoudelijk vernieuwing. Zij kunnen m.a.w. helpen de lat op een onderbouwde manier hoger te leggen. Ook op het vlak van participatie kunnen ngo's een rol spelen.

HET NGO-AANBOD GEWIKT EN GEWOGEN

Een schriftelijke enquête is toegestuurd aan meer dan 700 ngo's op basis van de ledenbestanden van BBL, VODO en aan een aantal andere koepels en organisaties die binnen de coördinatiegroep als relevant werden beschouwd. De respons bedroeg 212 bruikbare ingevulde enquêtes. Vermits het totale universum niet gekend is, kon hier geen antwoordpercentage bepaald worden. Wel lag dit aantal ongeveer twee keer hoger dan verwacht. Bovendien waren de antwoorden afkomstig van alle verschillende types organisaties (koepel, gewestelijk, thematisch, etc) en met voldoende spreiding naar grootte en thema, dat we een uitgebreid beeld kunnen geven van de sector.

Bijna 50% van de organisaties werkt echt op lokaal niveau, terwijl 25% regionaal en ongeveer 25% op Vlaams niveau actief is. De hoofddoelstellingen van de bevraagde verenigingen situeren zich in eerste instantie op de domeinen milieu en natuur. Beide blijken relatief ongeveer even belangrijk te zijn. Ook educatie vormt voor de helft van de verenigingen een hoofddoelstelling. Opmerkelijk is dat enkele van de "belendende" beleidsdomeinen ook nog relatief veel vermeld worden: ruimtelijke ordening en landbouw. Daarnaast geniet gezondheid ook nog betrekkelijk veel aandacht. Andere thema's zijn duidelijk minder het kerndomein van de respondenten. Dit is belangrijk omdat daar enkele kernthema's voor geïntegreerde duurzame ontwikkeling tussen zitten.

Een grote hinderpaal om de doelstellingen waar te maken, is een gebrek aan middelen om de doelstellingen waar te maken. Als men van de ngo-sector een actieve rol verwacht binnen het lokale beleid, moet met die hinderpaal ernstig rekening worden gehouden. M.b.t. de inhoudelijke ondersteuning verwachten ngo's vooral input vanuit de koepelverenigingen – wat normaal is – maar ook voor een belangrijk deel vanuit de wetenschappelijke wereld. Dit lijkt ons een uitdaging voor beide partijen. Van de overheid verwacht men vooral een verdere financiële ondersteuning, net zoals van de privé-sector overigens. De koepelverenigingen blijven echter de voornaamste ondersteunende organisaties. Dit kan geïnterpreteerd worden als een impliciete vraag naar versterking van een aantal activiteiten van de koepelverenigingen. Dat is een belangrijke vaststelling in het kader van de verdere ngo-uitbouw in het kader van duurzaam lokaal beleid.

Werken de ngo's reeds rond duurzaam lokaal beleid? Dit blijkt voor 82% zeer vaak of geregeld het geval te zijn. In 46% van de gevallen worden bij activiteiten andere ngo's betrokken. Dit is ongeveer evenveel als bij de besturen. Ngo's werken m.a.w. even frequent samen met andere ngo's als met lokale besturen, toch een opmerkelijke vaststelling. Gewoonlijk worden de andere ngo's betrokken bij de inhoudelijke uitwerking (74%) en/of de praktische organisatie (71%). 80% van de ngo's was over de

samenwerking met andere ngo's positief tot zeer positief. Andere betrokken publieke actoren waarmee ngo's reeds hebben samengewerkt zijn de gemeente (twee derde) en opvallend ook de andere niveaus. Binnen het milieubeleid op lokaal vlak zijn een aantal instrumenten naar voor geschoven die ook in de samenwerkingsovereenkomst vermeld staan. ngo's spelen daar duidelijk een rol in. Bijna twee derde van de ngo's zijn betrokken bij de opmaak van milieubeleidsplannen of milieujaarprogramma's, meestal via hun aanwezigheid in de milieuraad van de gemeente of provincie. Opvallend is de tamelijk grote betrokkenheid bij het integratiethema ruimtelijke ordening. Verder merken we een opvallend kleine betrokkenheid bij een hele reeks andere milieubeleidsinstrumenten in de plannings sfeer.

Acht op tien zetelen in de milieuraad, een cijfer dat te verwachten was. Deze verwachting lag echter veel lager voor de raad voor ruimtelijke ordening, waarin toch een zeer sterke aanwezigheid (bijna de helft) kon worden opgetekend, en nog veel minder voor de cultuurraad. Een ruime meerderheid van de ngo's wil (verder) meewerken aan de uitbouw van een lokaal milieu- en duurzaamheidsbeleid door deelname in raden en door het voeren van campagnes. Ruim 70% van de ngo's beweren een degelijke expertise in huis te hebben over het beheer en de inrichting van open ruimte. Bijna de helft zegt deze te hebben i.v.m. afval en gebruik van milieuvriendelijker

producten. Rond een aantal domeinen is de expertise minder ruim aanwezig. We denken dan vooral aan meer technische of meer recente elementen in het milieubeleid zoals REC in gemeentelijke gebouwen en hinder.

Er werd de ngo's ook gevraagd hoeveel activiteiten ze rond welke cluster uit de samenwerkingsovereenkomst organiseerden. We stellen vast dat sinds begin 2000 bijna 750 activiteiten werden gorganiserd. Dit bewijst in ieder geval dat de ngo-sector een brede waaier van activiteiten ontplooit. Dit wordt versterkt door de vaststelling dat rond alle clusters activiteiten georganiseerd zijn. Opmerkelijk is ook het feit dat de clusters natuurlijke entiteiten en water ver boven de anderen uitsteken wat betreft het aantal activiteiten.

Cluster	Aantal ngo's met interne expertise	Aantal activiteiten sinds 2000
Natuurlijke entiteiten	127	284
Water	68	131
Vaste stoffen (milieuverantwoorde producten)	63	77
Energie	44	75
Vaste stoffen (afval)	79	62
Hinder	48	59
Mobiliteit	33	54
Totaal	–	742

WAT LEREN WE UIT DEZE ONDERZOEKEN?

- Het aanbod van de Vlaamse ngo's inzake lokaal milieubeleid en duurzame ontwikkeling kan omschreven worden als thematisch en gebiedsdekkend.
- Rond elk onderdeel van de nieuwe samenwerkingsovereenkomst zijn er wel ngo's die expertise in huis hebben en die deze in de laatste 18 maanden hebben in praktijk hebben gebracht via activiteiten op lokaal vlak.
- Bovendien is er rond de meeste thema's een redelijk goede spreiding van kennis en activiteiten over alle Vlaamse provincies. Dit maakt het aanbod redelijk gebiedsdekkend.
- Wel is het zo is dat het aanbod van de onderzochte verenigingen voornamelijk toegespitst is op de natuur- en milieucomponenten van duurzaam lokaal beleid, en dus eigenlijk eerder gericht is op lokaal milieubeleid.
- De verruiming naar andere beleidsdomeinen staat centraal in de integratiedachte en ook in de algemene filosofie van de samenwerkingsovereenkomst. Om deze te realiseren zal m.a.w. ook met een aantal andere organisaties uit andere sferen samengewerkt moeten worden.
- Er is een zekere traditie van samenwerking tussen ngo's en besturen. Bovendien is men over het algemeen tevreden over deze samenwerking.
- De sterkte van de ngo's situeert zich vooral op het vlak van sensibilisering, inhoudelijke kennis, de kennis van voorbeelden en methodieken en de participatorische elementen van lokaal beleid.
- Zowel gemeentes, administraties en ngo's zijn ervan overtuigd dat verder aan netwerkvorming moet gewerkt worden.

NETWERKING ROND DUURZAAM LOKAAL MILIEUBELEID

Tijdens enkele rondetafels met ngo's, gemeenten, administraties werd gefocust op de *structuur, functies en kenmerken* van een toekomstig ngo-netwerk. Wat structuur betreft wensen ngo's en gemeenten dat de werking wordt uitgebouwd binnen de bestaande ngo-structuren. Daarbij werd vooral gedacht aan een netwerking binnen de koepelstructuur van *BB1* waaraan de verschillende ngo-netwerkliden zouden participeren. Ook zou een opstap naar een ngo-werking rond lokale agenda 21 binnen vodo mee geschraagd dienen te worden vanuit de milieubeweging.

Het fundamentele uitgangspunt van het ngo-netwerk is het mobiliseren van mensen en verenigingen die, vanuit hun streven naar een duurzamer leefmilieu en leefomgeving, vooral *samenwerkingsverbanden en contracten* met lokale overheden aangaan. De nadruk komt dus veel meer dan bij ambtelijke steunpunten, provincies of adviesbureaus te liggen op participatie, eerder dan het bijna louter ter beschikking stellen van kennis en informatie. Tot slot zijn ngo's vaak pioniers of niche-spelers in deeldomeinen waar de overheid noch de privé-sector invulling aan geeft, waardoor zeer specifieke kennis beschikbaar wordt gesteld.

Voor het netwerk werden volgende taken interessant bevonden:

- Opzetten van een infowinkel van en voor ngo's en lokale besturen rond milieuprojecten op lokaal niveau. Actief opsporen van leemtes binnen de vraag vanuit de lokale besturen en stimuleren tot remediëring via prospectie (deze laatste taak vloeit voort vanuit de bekommernis om een zoveel mogelijk geïntegreerd lokaal milieubeleid in alle gemeenten ingang te laten vinden).
- De begeleiding van lokale besturen bij het uitwerken, uitvoeren en opvolgen van vooral geïntegreerde en langlopende projecten naar één of meerdere doelgroepen.
- Specifiek op de milieu- en natuursector gerichte interne vorming: projectcoaching, kennis gemeente, cursus en diploma milieuraadgever, nieuwe acties en rollen voor de milieuraad, ontwikkelen van tandemacties tussen ngo's en overheden.
- Stimuleren van ervaringsuitwisseling.

- Samenwerkingsovereenkomsten tussen lokale besturen en ngo's stimuleren rond de clusters van de samenwerkingsovereenkomst en dit in de vorm van thematische, doelgroepgerichte of wijkgerichte charters.
- Ngo-instrumenten inzetten zoals een duurzaamheidsspiegel waarmee lokale groepen hun gemeente op vlak van duurzaamheid kunnen evalueren.

Het netwerk zal in zijn werking goed moeten overleggen met o.a. het aanspreekpunt lokaal duurzaam milieubeleid en het ambtelijk 'Steunpunt Duurzame Ontwikkeling' dat alle aanwezige kennis en ervaring rond duurzaam lokaal beleid binnen de overheid en semi-overheidsinstellingen zal ontsluiten. Ook de relatie met 'milieuadviesbureaus' dient open te zijn. Onder hen zijn er een aantal die immers zeer dicht bij de ngo-sector aanleunen. Overheden op alle niveaus doen beroep op de diensten van milieuadviesbureaus om bepaalde kennis en ervaring in hun beleids(uit)voering in te brengen.

NAAR EEN LOKALE AGENDA 21 VOOR VLAANDEREN?

Het concept van de Lokale Agenda 21 (LA 21) werd ontwikkeld in het kielzog van de vn-Conferentie rond Duurzame Ontwikkeling, 10 jaar geleden. Het is een strategisch proces met een evenwichtige mix van bestuurlijke, sociale, ecologische en economische componenten. Het beoogde resultaat is een lokaal beleid dat duurzaam is in al zijn facetten. Omdat Lokale Agenda 21 de nadruk legt op de mondiale dimensie (aandacht voor problemen in het Zuiden) en participatie van actoren van diverse pluimage verschilt het van een 'klassiek' lokaal milieubeleid. De gemeente is niet alleen verantwoordelijk voor de problemen hier en nu, maar heeft een verantwoordelijkheid die de eigen grenzen en legislatuur overschrijdt. In Vlaanderen werden in verschillende gemeenten pogingen ondernomen om een eigen Lokale Agenda 21 op te zetten. Met wisselend succes. Vooral het ontbreken van een geïntegreerd juridisch kader op Vlaams of federaal niveau en een gebrek aan financiële stimuli voor lokale besturen, bleken ernstige handicaps te zijn.

Het samenwerkingsakkoord dat de Vlaamse overheid afsloot met de gemeente- en de provinciebesturen opent nieuwe perspectieven. Eerst en vooral omdat lokale besturen aangemoedigd worden hun milieubeleid te verruimen naar andere terreinen. Maar ook omdat ze worden aangespoord samen te werken met andere actoren, in het bijzonder de milieu- en natuurverenigingen. Het samenwerkingsakkoord is een opstap naar een duurzaam lokaal beleid maar is nog geen LA 21. Het aantal beoogde beleidsdomeinen is nog te beperkt, de mondiale dimensie komt niet aan bod komt en ook de participatiemogelijkheden voor het middenveld en andere stakeholders zijn nog té beperkt. Voor de ngo's biedt het echter wel een uitvalsbasis om een nieuwe dynamiek rond LA 21 in gang te zetten. De komende jaren moeten ngo's, overheid en andere stakeholders een aantal structuren op poten zetten en instrumenten ontwikkelen die de weg banen voor een volwaardige Lokale Agenda. De volgende hoofdstukken bewandelen enkele van de te volgen pistes.

STAP VOOR STAP NAAR LOKALE AGENDA 21

Eén van de kenmerken van een Lokale Agenda 21 is de systematische en procesmatige aanpak. Hoe het proces en de te volgen strategie er uiteindelijk uitzien, hangt in een grote mate af van de beschikbare mensen en middelen. Een dogmatische visie is uit den boze. Toch werden er een aantal modellen ontwikkeld die voor de initiatiefnemers van een lokale agenda en leidraad kunnen vormen. We denken dan aan wat ontwikkeld werd in het kader van de campagnes van de International Council For Local Ecological Initiatives, het Europese Charter van Aalborg. Of dichterbij huis: het ngo-initiatief rond het Draaiboek Lokale Agenda 21. Al deze modellen hebben één gemene deler: een planmatige, stapsgewijze aanpak. De gemeente of provincie stippelt als het ware een traject uit naar een duurzamere toekomst. In die zin is LA 21 ook een veranderingsproces.

Ook de mogelijkheden tot participatie dienen bewaakt te worden. Het huidige algemeen beleid voorziet weliswaar een aantal samenwerkingsmogelijkheden tussen publieke en private actoren maar die zijn vaak éénzijdig gericht op economische samenwerking. Publiek-private samenwerkingsverbanden met een sociale of ecologische meerwaarde zijn de zwakke broertjes. Vaak hebben ze een louter adviserende functie of heeft hun gezag vooral een morele waarde. Volwaardige samenwerking of participatie impliceert dat stakeholders betrokken wor-

den bij alle beleidsfasen: probleemanalyse, beleidsvoorbereiding, uitvoering en evaluatie.

Het belangrijkste participatie-instrument voor het lokale milieu- en natuurbeleid zijn momenteel de gemeentelijke milieuvragenraden. Voor gemeentebesturen is de uitdaging te investeren in nieuwe netwerken rond duurzaam lokaal beleid. Een ideale stap is de oprichting van een gemeentelijk platform rond duurzame ontwikkeling of lokale Agenda 21 waar vertegenwoordigers van alle relevante stakeholders worden opgenomen.

EEN STEUNPUNT VOOR LOKALE AGENDA 21

In 1994 startte de ngo-sector een campagne rond het Klimaatverbond. Lokale besturen werden aangezet om vernieuwende initiatieven op te starten die de uitstoot van CO₂ drastisch moesten verminderen. Uit dat initiatief groeide het Steunpunt Lokale Agenda 21 dat de ngo's ook verenigde rond de andere inhoudelijke thema's van de Agenda 21 en lokale besturen ondersteuning bood. De belangrijkste verwezenlijking van het Steunpunt is het Draaiboek Lokale Agenda 21 dat in 2002 toe was aan zijn tweede editie. Een gebrek aan structurele omkadering en een beperkte projectmatige financiering bleken echter handicaps om het Steunpunt uit te bouwen tot een volwaardige structuur. Op dit ogenblik bieden zich echter vanuit het Vlaams milieubeleid nieuwe kansen aan. Het is dan ook de bedoeling om het steunpunt de volgende jaren uit te bouwen tot een structuur die als doel heeft:

- De lokale, nationale en internationale samenwerking tussen ngo's en ngo-sectoren te bevorderen. In het kader van het Steunpunt wordt kennis en informatie uitgewisseld. Vanuit milieuhoeke valt het accent op de externe integratie van de knowhow van de milieusector naar niet-milieudomeinen. Het steunpunt stimuleert of coördineert gezamenlijke campagnes rond duurzaam lokaal beleid van o.m. de milieubeweging en de noord-zuidbeweging.
- De lokale besturen, lokale ngo's en andere betrokken actoren te ondersteunen en de netwerkvorming te bevorderen. Het Steunpunt fungeert als kennis- en informatiecentrum rond Lokale Agenda 21 en Duurzaam Lokaal Beleid in Vlaanderen en daarbuiten. Verder biedt het inhoudelijke ondersteuning en voert het sensibiliserende campagnes. Het ontwikkelt ook instrumenten en modellen die lokaal inzetbaar zijn.

WIE IS DE DUURZAAMSTE VAN HET LAND?

Gemeenten en provincies komen regelmatig in het nieuws met duurzame projecten of campagnes. Maar ondanks die nieuwsaandacht is het moeilijk de globale prestaties van de gemeente in te schatten. In het buitenland werd daarom de 'duurzaamheidsspiegel' ontwikkeld. De spiegel is een instrument dat aan de inspanningen van de gemeente op het vlak van duurzame ontwikkeling en de thema's die daaronder vallen (milieu, internationale samenwerking, energie, ...) een score geeft. Die score laat toe de inspanningen van een gemeente te vergelijken met die van andere. Gemeenten die goed scoren worden naar voren geschoven als modelgemeenten. Zij die minder scoren worden aangezet om een werking rond duurzame ontwikkeling op te zetten. De waarde van de spiegel ligt dus vooral in haar vermogen om op lokaal en inter-lokaal niveau een maatschappelijk debat op gang te trekken rond duurzame ontwikkeling.

Een andere troef van de duurzaamheidsspiegel is dat ze een begrip als duurzame ontwikkeling, dat vaak voor verwarring zorgt, bevattelijk voorstelt in een cijfer. De vragen uit de duurzaamheidsspiegel worden zo gekozen dat ze de hoofdlijnen van het gemeentelijk beleid dekken. Lokale ngo's krijgen een instrument in handen dat hen toestaat de discussie aan te gaan met de gemeente en andere lokale actoren.

De bedoeling is in Vlaanderen – op basis van buitenlandse voorbeelden – een eigen duurzaamheidsspiegel te ontwikkelen en hierrond een campagne te bouwen. Plaatselijke groepen en verenigingen zullen aangesproken worden om met deze duurzaamheidsspiegel hun eigen gemeente te evalueren. Een campagne kan pas succesvol zijn als ngo's met een lokale werking en actief op verschillende domeinen deelnemen. Ook bij de ontwikkeling ervan is het nodig voorafgaand een methodologie te ontwikkelen die de verschillende deelreinen van duurzame ontwikkeling recht doet.

PRINCIPES VOOR EEN DUURZAAM BELEID

Wanneer is een beleid of maatregel duurzaam en wanneer is ze dat niet? Het blijkt in de praktijk moeilijk te zijn eenduidige criteria te ontwikkelen. Enkele principes die door de wetenschappelijke en ngo-wereld naar voren geschoven worden zijn:

- **Subsidiariteitsbeginsel:** bevoegdheden toekennen aan het juiste bestuursniveau en overleg tussen de verschillende bestuursniveaus optimaliseren.
- **Rechtvaardigheid:** solidariteit met burgers en volkeren vandaag, maar ook met toekomstige generaties.
- **Integratie:** samenwerking tussen verschillende beleidsdomeinen en verschillende beleidsniveaus.
- **Participatie:** deelname van alle betrokken actoren bij de planning, uitvoering en evaluatie van het lokaal beleid.
- **Visie op de toekomst:** komen tot een toekomstvisie voor de lokale overheid door een participatieve aanpak en het uitwerken van indicatoren om het beleid hieraan te toetsen.
- **Voorkomingsbeginsel:** preventief handelen krijgt de voorkeur op herstellend handelen.
- **Brongerichte maatregelen:** problemen aanpakken bij de bron maakt hen beter beheersbaar, verkleint de kans op onomkeerbare effecten, de verantwoordelijkheid van de veroorzaker is duidelijker en de maatschappelijke kosten zijn meestal geringer.
- **Stand-still-beginsel:** minimaal de bestaande (milieu-)kwaliteit behouden.
- **De vervuiler betaalt:** wie schade of verstoring veroorzaakt, moet instaan voor de schade.

Wanneer deze principes consequent worden toegepast in het lokale beleid, dragen ze bij tot een verduurzaming ervan.

EN WAT KUNNEN DE NGO'S DOEN?

In het kader van het ngo-onderzoek werd een aantal ngo's gevraagd een modelproject voor een duurzaam lokaal milieubeleid te formuleren. Een samenvatting van de oogst:

De Duurzame Beloningspas (Bond Beter Leefmilieu): doelstelling is burgers aanzetten tot duurzame aankopen en duurzaam gedrag. Met de beloningspas wordt een alternatief betaalcircuit gecreëerd. Consumenten die inspanningen doen om hun koopgedrag te verduurzamen worden hiervoor beloond. Bij hun aankoop krijgen ze punten die elders opnieuw aan duurzame goederen en diensten kunnen worden uitgegeven. De consument beschikt over een 'smartcard' die zijn duurzame aankopen registreert.

Coaches 'Milieuzorg op school' (Centrum voor natuur- en milieu-educatie): de mos-coaches waken erover dat de doelstellingen van het milieuzorgsysteem op scholen worden bereikt en dat de nodige taken worden uitgevoerd. Tegelijkertijd sensibiliseert hij directies, leraars, personeel, leerlingen, ouders. Om die doelstellingen hard te maken worden personen opgeleid door ngo's uit de milieusector.

Gedragsveranderingen bij verenigingen (Ecolife): verenigingen worden ingezet om het 'grote' publiek te bereiken. Via een ludieke doch educatieve formule wordt bij de leden van de vereniging gepeild naar hun ervaring en kennis rond milieu of duurzame ontwikkeling. Er wordt hierop aansluitend een activiteit georganiseerd die te maken heeft met het (de) gekozen thema(s) zodat de leden van de vereniging zich bewust worden van hun eigen gedrag en de mogelijke gevolgen of remedies.

Netwerking Lokale en Stedelijke Ecologie (Natuurpunt): er wordt een netwerk van deskundigen opgezet die lokale besturen bijstaan bij de uitvoering van acties rond de clusters natuurlijke entiteiten, water, doelgroepen en gebiedsgericht beleid uit de samenwerkingsovereenkomst 'milieu als opstap naar duurzame ontwikkeling'.

Duurzaam groen voor dorp en stad (Vereniging voor Ecologische Leef- en teeltwijzen): VELT ontwikkelt verschillende modules die lokale besturen ondersteuning bieden bij het ecologisch beheer van openbaar groen en het stimuleren van ecologische stadstuinen. Eén van de modules is 'de ecotuinshakels'. Per gemeente wordt minstens 1 persoon opgeleid die gemeenten en hun burgers kan ondersteunen bij vragen m.b.t. ecologisch tuinieren.

Bio-Ecologische Wijk (Vlaams Instituut voor Bio-ecologisch Bouwen en Wonen): duurzaam bouwen en wonen is niet alleen een kwestie van harde aspecten zoals duurzame materialen, energie- en watergebruik. In de bio-ecologische wijk wordt ook rekening gehouden met de verhouding van de verschillende functionele zones (wonen, werken, recreatie, mobiliteit). Een groene leefomgeving is van kapitaal belang en wordt in de ruimtelijke planning meegenomen. Ook worden er inspanningen gedaan naar sensibilisatie en participatie van wijkbewoners.

Campagne Gemeentelijke Ecologische Voetafdruk (Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling): de Ecologische voetafdruk is een instrument dat het consumptiegedrag van een individu, gemeente of land uitdrukt in het aantal hectaren land die nodig zijn om aan het consumptieniveau te voldoen. De ngo's willen een sensibilisatiecampagne voeren naar gemeenten om hen te overhalen het instrument toe te passen. Verder krijgen ze begeleiding bij pilootprojecten die de gemeentelijke voetafdruk moeten verkleinen.

Panda Gîtes in Vlaanderen (World Wildlife Fund Belgium): wwf wil in Vlaanderen een netwerk van gelabelde vakantiewoningen uitbouwen die praktijkvoorbeelden zijn van duurzame ontwikkeling op lokaal niveau en vakantiegangers sensibiliseren rond natuurbehoud en duurzame levensstijlen. Tegelijk staan ze particulieren bij bij het duurzaam verbouwen van hun vakantiewoning. De toeristische sector wordt aangespoord duurzame vakanties en uitstappen te promoten.

EEN DRAAGVLAK VOOR EEN DUURZAAM LOKAAL BELEID

In het licht van de samenwerkingsovereenkomst 'milieu als opstap naar duurzame ontwikkeling' groeit het idee om het bestaande vormingsaanbod binnen de sector van milieu en duurzame ontwikkeling te coördineren en af te stemmen in functie van de 8 clusters uit de samenwerkingsovereenkomst. Ondanks de verbintenissen van de Vlaams overheid, zal het niet voor alle lokale besturen vanzelfsprekend zijn om rond duurzaam beleid te werken. Ngo's leveren een belangrijke bijdrage aan het lokaal duurzaam beleid. Ze kunnen de inwoners betrekken, beschikken over de nodige knowhow, hebben ervaring met pilootprojecten en campagnes, werken innoverend en stimuleren het maatschappelijke debat. Het Centrum voor Natuur- en milieueducatie maakte een inventaris van het opleidingsaanbod van de ngo's en classificeerde die op basis van de clusters uit de samenwerkingsovereenkomst. In de toekomst moet de milieusector er naar streven de vinger op de pols van het lokale beleid te houden via een systematische screening van de lokale behoeften. Vormingsbehoeften moeten op basis hiervan uitgestippeld worden en hiaten in het aanbod gedetecteerd en ingevuld worden.

Om het draagvlak te verhogen én aan het aanbod van het ngo-netwerk ruchtbaarheid te geven, wordt ook een communicatiestrategie uitgedokterd. Een eerste communicatiegolf bestaat uit de bekendmaking van het netwerk bij lokale groepen en besturen. Halverwege deze eerste golf wordt een enquête georganiseerd onder de doelgroepen om na te gaan in welke mate de doelstellingen werden verwezenlijkt. In een tweede golf worden de contacten gelegd tussen het netwerk en de doelgroepen. Hier wordt vooral gewerkt met persoonlijke contacten. De derde golf binnen de communicatiestrategie tenslotte is gericht op het bestendigen van het netwerk. Bedoeling is een constante wisselwerking tussen het ngo-netwerk, de leden ervan en de lokale besturen op gang te brengen en te houden.

OVERHEID EN NGO'S: 4 SCENARIO'S

Het is duidelijk dat er een aantal grote opties moeten genomen worden door de overheid en ook binnen de ngo-sector indien er samengewerkt wordt rond duurzaam lokaal milieubeleid. Alhoewel dit in theorie kan leiden tot eindeloos veel mogelijke vormen van samenwerking menen we dat er in grote lijnen volgende vier scenario's mogelijk zijn:

Scenario 1: het participatie-model als fundamentele en dwingende beleids optie voor initiatieven in het kader van lokaal duurzaam beleid (Zweeds model)

Deze optie houdt in dat men het stakeholder- of multi-actor-model van lokaal beleid centraal plaatst en daar het beleid structureel op ent. De financiering van gemeenten voor duurzaam lokaal beleid hangt dan af van het feit of er inderdaad samenwerking is met andere actoren (met ngo's of eventuele anderen), Lokale Agenda 21 wordt sterk naar voor geschoven als beleidsdoelstelling. Dit scenario houdt in dat men effectief dwingende, of op zijn minst zeer sterk aanmoedigende, maatregelen gaat nemen om dit soort lokale beleidslijn te ondersteunen. Het gaat hier over een fundamentele, lange-termijn optie met gevolgen voor alle actoren. Vertaald naar de Vlaamse context zou dit een belangrijke verschuiving van bevoegdheden naar de gemeenten veronderstellen wat enorme financiële

repercussies zou hebben. Bovendien kan dit enkel gebeuren op basis van een geïntegreerde en door alle departementen gedragen beleidsvisie.

Scenario 2: een institutionele ondersteuning van het geïntegreerd ngo aanbod (Nederlands en Brits model)

De overheid kan ook kiezen om de ngo-sector structureel te steunen door bijvoorbeeld 'duurzaamheidswinkels' te steunen, of door structurele opleidingsinitiatieven voor de sector te voorzien die moeten toelaten om de aanwezige knowhow echt te gebruiken in processen. Andere mogelijkheden zijn het financieren van publicaties, websites, handleidingen, ... Idealiter zou het hier over een contractuele, gemengde inspannings- en resultaatsverbintenis moeten gaan. De overheid zou zich verder moeten engageren om de gemeenten aan te zetten om van deze diensten gebruik te maken. De sector verbindt er zich toe om een beleidsgericht aanbod uit te werken dat aansluit op de prioriteiten van het beleid. Het is duidelijk dat dit ook voor sommige ngo's een belangrijke aanpassing zal vergen.

Scenario 3: een *ad hoc* ondersteuning van de initiatieven van de ngo-sector

In dit geval komen de initiatieven in eerste instantie duidelijk van de ngo-sector zelf. Op basis van *ad hoc* dossiers beslist de overheid om al dan niet bepaalde initiatieven (bijvoorbeeld campagnes) te steunen. Alhoewel dit eventueel tot een substantiële financiële ondersteuning voor (sommige) ngo's kan leiden, dreigt hier het gevaar van een zwevend ngo-aanbod. Deze optie lijkt een oplossing voor een beleid dat ofwel geen duidelijke visie heeft op de ngo-sector en de mogelijke inbreng van de sector in het beleid waardoor in praktijk een '*ad hoc*'-isme ontstaat; ofwel voor een overheid die vooral het ngo-discours hanteert zonder er veel concrete beleidsdaden aan te koppelen (om principiële, budgettaire, of andere redenen). Hierdoor mist men de essentiële kans om een aantal werkrelaties op te bouwen tussen de sector en het beleid en tussen de sector en een aantal andere actoren.

Scenario 4: marginale wijzigingen van het 'Business As Usual'-scenario

Dit scenario houdt in dat er weinig verandert in de praktijk van het lokaal duurzaam beleid wat de input van ngo's betreft en voor zover dit de bevoegdheid is van de Vlaamse overheid. De overheid verandert wel het discours en geeft marginale financiële en andere ondersteuning aan ngo's die werken rond lokale duurzaamheid. De kloof tussen het beleidsdiscours rond participatie en stakeholders en de realiteit wordt hier wel erg breed.

Elk van deze vier scenario's is gebaseerd op bepaalde mate van input van de overheid. In de scenario's 3 en 4 zal het initiatief van de sector zelf moeten komen en zal men als sector moeten bepalen wat men los van enige overheidssteun wenst te doen.

TENSLLOTTE

Het onderzoek toont aan dat milieu- en natuurverenigingen en lokale overheden al samen een hele reeks projecten hebben opgezet. Ook leven er duidelijke verwachtingen voor een verdere samenwerking. Er is daarbij vraag naar mogelijkheden om de bestaande "best practices" op een betere manier breed bekend te maken, bijvoorbeeld in een toegankelijke databank. De gemeenten en ook andere intermediaire besturen zoals provincies en intercommunales zijn vragende partij om van zo'n ngo-databank en bijhorende diensten gebruik te maken. Gemeenten en provincies wensen ook aan zo'n informatieoverdracht mee te werken. Ngo's zelf vragen inhoudelijke en methodologische versterking van hun activiteiten zodat de spanwijdte van hun activiteiten en campagnes kan vergroot worden. Ze vragen ook dat de samenwerking tussen ngo's en intermediaire overheden door de Vlaamse overheid kan gestimuleerd worden. Volgens zowel de ngo's, de lokale besturen als de milieuadministraties vraagt dit ook een verregaande samenwerking tussen de ngo's onderling. Daarbij wordt expliciet gevraagd die versterkte samenwerking van ngo's uit te bouwen binnen de bestaande ngo-structuren. Die netwerkstructuur moet zowel ngo's als intermediaire besturen daadwerkelijk kunnen ondersteunen bij projecten en campagnes.

Het onderzoek heeft tot tastbare resultaten geleid. Na gesprekken met het kabinet van minister van Leefmilieu Vera Dua en de milieuadministratie wordt er geopteerd om parallel aan de samenwerkingsovereenkomst van het Vlaams Gewest met provincies en gemeenten ook een samenwerkingsovereenkomst met de ngo-sector op te maken. Daarin worden met de sector duidelijke middelen- en resultaatsverbintenissen afgesproken, waarbij de opmaak van een verenigingssteunpunt, een beleidsprogramma en jaarwerkingsprogramma's van een groep van ngo's belangrijke instrumenten worden. Deze samenwerkingsovereenkomst zal opgevolgd worden door een begeleidingsgroep van ngo's, administraties, wetenschappelijke wereld, steden en gemeenten. Indien deze dialoog tussen beleid, administratie en ngo's over de samenwerkingsovereenkomst met ngo's tot een effectief en goed einde gebracht kan worden, heeft dit onderzoek een quasi directe bijdrage geleverd tot het beleid rond lokaal duurzaam milieubeleid.

WIE IS WIE?

Volgende organisaties namen deel aan het onderzoek:

De **Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen (BBL)** is de federatie van 120 natuur- en milieuorganisaties in Vlaanderen. Ze overkoepelt grote nationale verenigingen, regionale organisaties en tientallen lokale natuur- en milieuverenigingen. Bond Beter Leefmilieu is reeds 28 jaar actief rond de bescherming van natuur en landschap, streeft naar een duurzame ontwikkeling van onze woonkernen, komt op voor het behoud van ons stedschoon en verzet zich tegen de aantasting van het leefmilieu.

www.bondbeterleefmilieu.be

Het **Centrum voor Natuur- en milieueducatie (cvn)** wil bij de bevolking waardering voor de natuur opwekken en een verantwoord gedrag t.o.v. natuur en milieu stimuleren. Het wil de discussie over natuur en milieu aanmoedigen en zo een maatschappelijk draagvlak creëren. Ook ondersteunt het verenigingen en overheidsdiensten die actief zijn op het gebied van natuur- en milieuzorg. De werkvorm bij uitstek die **cvn** daarvoor hanteert, is natuur- en milieueducatie (NME). Het centrum leidt natuurgidsen op en organiseert cursussen, lezingen en excursies ...

cvn@pi.be

Ecolife biedt een ruim aanbod aan campagnes, cursussen, infosessies en magazine die focussen op een duurzame levensstijl, met aandacht voor kwaliteit in plaats van kwantiteit. De campagnes (b.v. EcoTeams, Ecoscore, Hectaren Sparen) beogen een meetbare gedragsverandering bij de doelgroep huishoudens. Het concept van de 'ecologische voetafdruk' staat centraal in de modellen Ecoscore en Hectaren Sparen. In de cursussen (b.v. BouwTeams) wordt op een interactieve wijze aan de deelnemers concrete en praktische informatie gegeven.

www.ecolife.be

Natuurpunt wil meer natuur in Vlaanderen. Dankzij inspanningen en de jarenlange inzet van duizenden geestdriftige Natuurpuntvrijwilligers, bleven unieke stroken bos, heide, duinen, valleigebieden en polderlandschappen gevrijwaard. Door deskundig beheer slagen zij erin de soortenrijkdom in de natuurgebieden te verhogen. Zeldzame en bedreigde diersoorten krijgen daardoor betere levenskansen.

www.natuurpunt.be

VELT fundeert haar werking op het respect voor de samenhang van alle dingen op aarde. Velt wil de ecologische leefwijze concreet gestalte geven: in huis, tuin, keuken en daarbuiten. Dit vanuit de overtuiging dat de oplossing voor milieu- en natuurproblemen en voor de rechtvaardige wereldwijde verdeling van voedsel dichterbij komt, als mensen in hun dagelijks leven een duurzame levensstijl kunnen ontwikkelen. De individuele consument willen ze informeren over prettige en bruikbare ecologische alternatieven.

www.velt.be

VIBE vormt al meer dan 20 jaar het kruispunt tussen de milieubeweging en de bouwsector. Het instituut vertrekt vanuit de bio-ecologische visie op "duurzaam" bouwen. Bio-ecologisch bouwen en wonen staat voor bouwen en wonen met zo weinig mogelijk schadelijke effecten op de gezondheid van de mens en de kwaliteit van het milieu, met aandacht voor ruimte, energie, water en materialen. Deze visie willen ze verspreiden onder de Vlaamse bevolking.

www.vibe.be

Het **Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling (vodo)** is een samenwerkingsverband tussen de nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen. Het Overleg wil het maatschappelijk debat over duurzame ontwikkeling stimuleren door het opzetten van gezamenlijke initiatieven met andere organisaties en actoren, o.a. de overheden. Met dit doel doen zij aan beleidsbeïnvloeding, studiewerk en vorming.

www.vodo.be

WWF is één van de grootste onafhankelijke natuurbehoudsorganisaties ter wereld en in België. WWF streeft ernaar de achteruitgang van het natuurlijke milieu op onze planeet te stoppen en mee te helpen bouwen aan een toekomst waar mensen in harmonie met de natuur leven. Deze doelstelling wil WWF bereiken door de biodiversiteit in de wereld te bewaren, te ijveren voor een duurzaam gebruik van hernieuwbare hulpbronnen en een vermindering aan te moedigen van de vervuiling en milieubelastend consumptiegedrag.

www.wwf.be

MILIEU ALS OPSTAP NAAR DUURZAME ONTWIKKELING

ONDERZOEK
NAAR DE SAMENWERKING
TUSSEN NGO'S
EN LOKALE BESTUREN

